

PROIECT DE RESTAURARE A MĂNĂSTIRII BRÎNCOVENI

REFERAT ASUPRA CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE

Prof. univ. VIRGIL VĂTĂȘIANU, NICUȘOR
CONSTANTINESCU și MIRCEA RUSU

Cercetările executate la mănăstirea Brîncoveni în jumătatea a doua a lunii septembrie și la începutul lunii octombrie 1957 au avut drept scop de a găsi răspunsul la două întrebări principale:

1. Prin ce etape a trecut construcția mănăstirii și îndeosebi casele egumenești, acum în ruină, de la înființare și până în veacul al XVIII-lea?

2. Care sînt elementele planimetrice și de elevație de interes în vederea reconstruirii parțiale și a restaurării totale a caselor egumenești de la mănăstire?

Prezentarea succintă a cercetărilor

În vederea obținerii informațiilor cerute, s-au executat înainte de toate două secțiuni arheologice mai mari, urmărite în adîncime pînă la solul virgin, și anume una din exteriorul mănăstirii, în dreptul turnului-clopotniță, la punctul de joncțiune al acestuia cu curtea dinspre vest, iar alta în curte, pornind iarăși de la punctul de joncțiune al turnului-clopotniță cu peretele adiacent al caselor egumenești și pînă la biserică, în dreptul peretelui de nord al navei.

Secțiunile acestea trebuiau să ofere date stratigrafice generale și să furnizeze informații asupra fundării turnului-clopotniță și a caselor egumenești, respectiv a curții, și să constate raporturile dintre aceste clădiri.

Alte secțiuni și dezveliri parțiale pe latura de est și sud a caselor egumenești, în beci, pe terasa de vest, în interiorul ruinelor la nivelul etajului acoperit de moloz și, în sfîrșit, în exteriorul caselor și a curții spre nord, au avut ca scop recuperarea elementelor pentru reconstituirea planimetriei, a elevației și a cronologiei particulare a caselor egumenești.

Constatări și concluzii

Pentru a judeca corect datele obținute, trebuie semnalat faptul că mănăstirea zace pe o pantă, între un platou dominant și o întindere mlăștinoasă. Mănăstirea se află în partea inferioară a acelei pante, înclinată din vest spre est. Terenul ocupat de mănăstire nu e unitar în ce privește configurația. În timp ce turnul-clopotniță și partea dinspre răsărit se află la poalele pantei, avînd doar o înclinare lină, partea de apus, în care sînt situate și casele egumenești, se găsește pe o pantă înclinată cu cca 9–10°. Terenul pe care a fost clădită mănăstirea fusese numai parțial nivelat, iar nivelarea de odinioară s-a menținut relativ numai în curtea interioară. În partea superioară a versantului care duce spre platou, panta e mult mai înclinată, provocînd alunecări de teren și aluviuni spre mănăstire, îndeosebi spre zidurile clădirilor dinspre vest.

În pămîntul scurs în decursul veacurilor deasupra solului virgin, pămînt care provine din marginea platoului, s-au găsit diferite urme de viață din orînduirea comunei primitive și epoca dacică. Secțiunile nu au întîlnit însă un strat care să marcheze faza mănăstirii pomenită în documentul din 1624, adică faza anterioară construcțiilor lui Matei Basarab. În profilul de vest al secțiunii din curte, anume sub fundațiile corespunzătoare ale caselor egumenești în punctul de joncțiune cu clopotnița, s-a constatat prezența unei gropi de provizii umplută cu cenușă, aparținînd unei faze anterioare așezării acelor fundații. Gura

acestei gropi pare a porni de la o adîncime de cca 80 cm sub nivelul actual și are fundul la cca 2,75 m. Alte două gropi, probabil contemporane, una adîncă de 2 m, alta de 1,75 m, de formă tronconică, avînd o gură cu un diametru de 80–100 cm și un diametru la bază de cca 2 m, au perforat un strat vag, databil probabil în veacul al XVII-lea, pe temeiul cîtorva fragmente ceramice. Stratul a fost însă tulburat și de prezența unor morminte, adîncite din nivelul superior. Deasupra acestui strat e o depunere în care predomină elemente din veacurile XVIII și XIX, acoperită la rîndu-i, de solul vegetal. Adîncimea acestor straturi, încadrate între veacul al XVII-lea și nivelul actual, se găsește în medie la cca 55 cm, în timp ce nivelul solului virgin apare la adîncimea de cca 1 m. Mai puțin clară se prezintă stratigrafia în secțiunea din exterior, unde gropi mari au fost umplute cu moloz și în parte cu fragmente arhitectonice. Cantitățile de moloz găsite în toate secțiunile din partea de nord a curții, din dreptul caselor egumenești, vorbesc limpede despre distrugerile și reface-rile pe care le-a suferit mănăstirea. În partea aceasta, solul actual e deci cel puțin cu 25–50 cm mai ridicat decît odinioară.

Cea mai importantă observație din punct de vedere al istoricului construcțiilor existente se referă la stabilirea adîncimii fundațiilor, clopotnița zăcînd, în punctele cercetate, pe solul virgin, la o adîncime de 2,35 m în raport cu nivelul actual. În zidul fundației au fost înecați tiranți de lemn. Pe asemenea tiranți se sprijină și fundațiile clădirii egumenești alăturate, avînd însă numai o adîncime de 1 m. Cu toată deosebirea de adîncime, fundațiile clopotniței și cele ale zidurilor adiacente sînt țesute. Această constatare nu implică însă – după cum vom vedea – contemporaneitatea diferitelor clădiri.

Cel mai curios zid și – după toate aparențele – cel mai vechi e curtea de pe latura de nord, din flancul de vest al clopotniței. Fundată inițial la aproximativ –0,75 m, albia în care a fost așezat zidul urma înclinarea pantei, astfel că rosturile de cărămizi nu zac orizontal, ci aproximativ paralel cu panta. Înclinarea aceasta a produs firește perturbații diferite în apareiaj, în care se observă și anumite puncte din care pornesc rosturi de cărămizi în ușoară formă de evantai. Curtina avusese inițial o înălțime relativ constantă față de pantă și pare evident că ea fusese plănuită numai cu scop de apărare și nu în relație cu construcții în dosul ei, înspre curte. De aceea, cu toate că e țesută cu peretele adiacent al clopotniței, socotim că ea e mai veche și că meșterul care a zidit ulterior clopotnița, punînd-o la o adîncime mai mare, a țesut capătul curții în peretele corespunzător, pentru a asigura trăinicia joncțiunii.

Curtina fusese înzestrată la început cu metereze, din care două la nivel comun, ușor înclinat în raport cu panta, și accesibile apărătorilor printr-un coridor pe console de lemn infipte în perete, ale căror găuri străbat pînă în fațadă (vezi secția C-C fig. 7). În faza cînd erau în folosință aceste metereze, evident că nu existau încă încăperile a și b (vezi planul parterului, fig. 3), păstrate în ruina actuală.

Datarea curții în forma ei de la început e mai întîi în funcție de datarea clopotniței. După o opinie mai veche, susținută de V. Drăghiceanu și N. Ghika-Budești, clopotnița și arhondaricul, implicit curtea descrisă, a cărei fază mai veche nu a fost semnalată, ar data din vremea lui Matei Basarab, vechea mănăstire fiind distrusă în timpul eveni-

mentelor din 1632. În 1640, când mănăstirea se reconstruia, a notat episcopul Bakšič că Matei Basarab „a pus să o rezidească și să o întărească ca pe un castel, cu ziduri de jur împrejur, cu turn mare deasupra porții”. În această ipoteză nu se presupun distrugerii mai însemnate în cursul războaielor din 1660 și astfel lui Brîncoveanu, care a refăcut integral biserica, nu i se atribuie decât reparații și amenajări cu privire la casele egumenești. Prof. I. D. Ștefănescu e însă de părere că clopotnița ar data de după 1660, iar arh. Gr. Ionescu o atribuie de-a dreptul perioadei lui Constantin Brîncoveanu.

După cât se poate judeca azi, clopotnița – a cărei zidărie e în bună parte ascunsă sub tencuială – pare a fi omogenă și decorul cu arcade oarbe întretăiate, formate din toruri cilindrice de cărămidă anume profilată, e fără analogii între monumentele lui Matei Basarab. În schimb, în vremea lui Brîncoveanu asemenea decor e destul de frecvent (bolnița de la Hurez, bisericile din Mogoșoaia, Sărăcinești, Putneni din Oțele Mari). Totodată arcadele oarbe din vremea lui Matei Basarab preferă dublarea profilurilor, iar adeseori ciubucele cilindrice sînt înlocuite cu forme plate. S-ar părea deci că clopotnița actuală nu mai e cea veche, văzută de Bakšič.

Se poate cumăni, în schimb, dacă partea inferioară a clădirii egumenești, parterul formînd beci, e din epoca lui Matei Basarab. Semnificativ e faptul că beciul nu se leagă de curtea dinspre nord și că abia amenajarea ulterioară a etajului stăreției și intercalarea clădirii dintre stăreție și clopotniță (încăperile a și b, fig. 3) au realizat unitatea cu vechea curtină. Prin urmare e legitim să ne întrebăm dacă beciul și intrarea acestuia, girliciul, cu arhivolta decorată cu zimți de cărămidă, ar putea fi un rest din clădirea lui Matei Basarab, confruntînd atît planul cît și sistemul de boltire cu monumente de pe la mijlocul veacului al XVII-lea, iar ornamentul cu zimți cu portalul clopotniței de la Clocociov, cu intrarea la beci de la mănăstirea Dintr-un Lemn, cu clopotnița de la Sf. Dumitru din Craiova (acum dispărută), atribuite toate lui Matei Basarab. Dea-

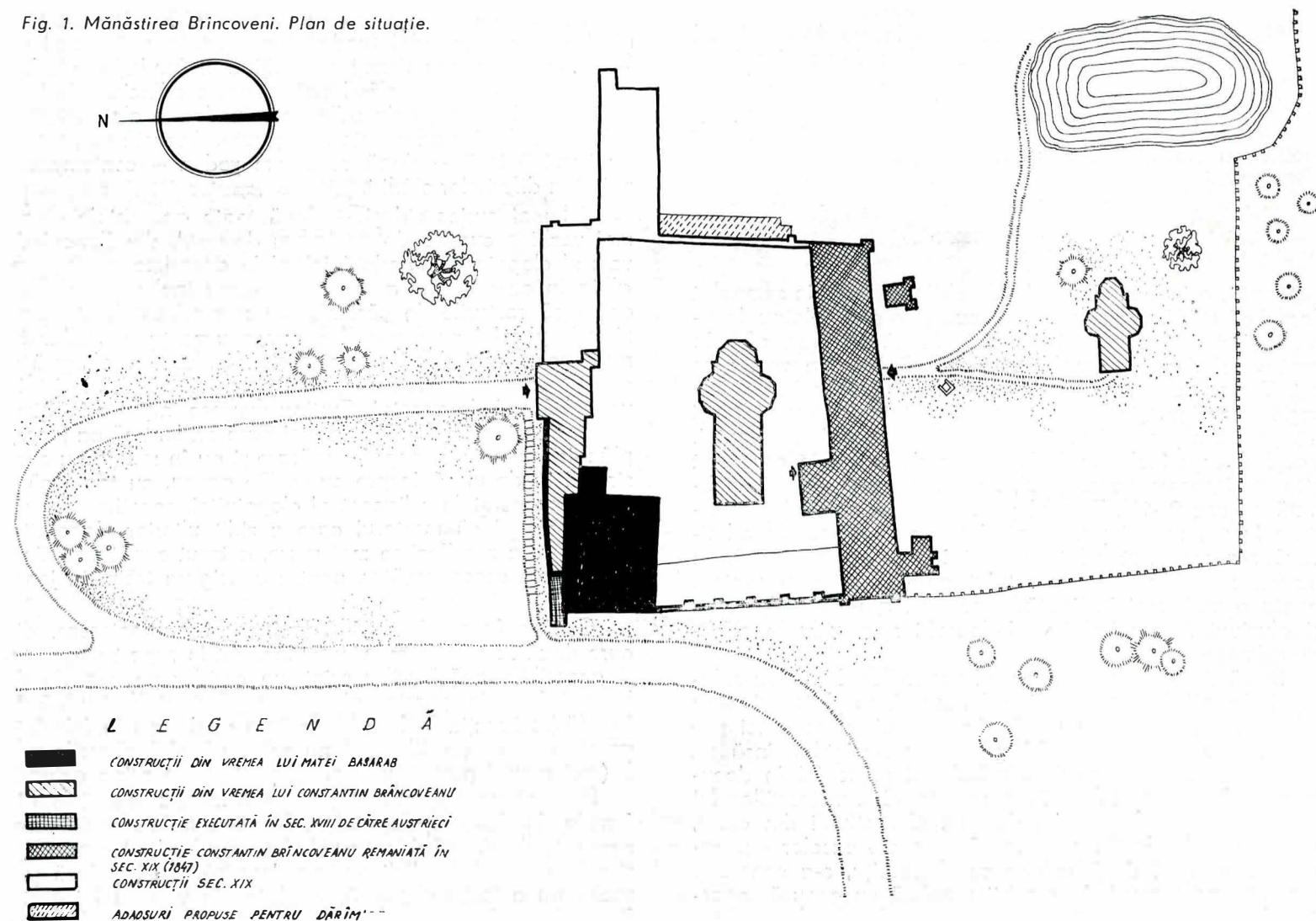
supra beciului firește că va fi existat și o locuință, modificată însă ulterior de Constantin Brîncoveanu.

Căutarea accesului la acea locuință a rămas inconcludentă.

O secțiune și o dezvelire a terenului de la sud de girlici, deasupra căruia trebuie să presupunem un cerdac, nu au dat la iveală urma unei scări de piatră, ci doar a unui pavaj compus din piatră de riu înecată în mortar și încadrată de benzi de cărămidă (vezi și planul parterului, fig. 3). Pavajul, a cărui datare mai precisă n-a fost posibilă, indică în orice caz pentru vremea în care a fost executat prezența unei scări de lemn cu o cotitură în unghi drept și o odihnă. O eventuală scară mai veche s-ar putea presupune în dosul beciului, adică pe latura de nord, între beci și curtină, dînd eventual acces la coridorul g de la etaj (vezi planul etajului, fig. 4), dar în această parte nu s-au putut face sondaje din cauza cantității de materiale depozitate în încăperea b și a necesității de a perfora zidul din b, lucrare ce ar fi necesitat cofraje. Încercarea de a se pătrunde de sus, din coridorul d (planul etajului, fig. 4), în jos a străbătut numai moloz pînă la o adîncime de 2 m. Cele două trepte întîlnite în d, în capătul de vest, se datoresc unei amenajări, fiind zidite din cărămidă fără ancorare în perete, pe moloz, și îmbrăcate în scînduri. Ele s-au dislocat și prăbușit în urma adîncirii săpăturii. La fel și platforma învecinată, sprijinită în partea inferioară pe un arc în formă de segment, ancorat numai ușor în pereții laterali, nu pare a fi o lucrare inițială. În orice caz, e verosimil că în faza primă (a lui Matei Basarab) încăperea d nu exista, fiind aci un loc liber între curtină și clădire, utilizat probabil pentru galerii de strajă, din lemn.

Restaurarea mănăstirii, confirmată ca proprietate a tinărului Constantin Brîncoveanu în 1674, începe probabil cîrînd după această dată și în 1699 se va iniția reconstrucția integrală a bisericii. E sigur că Brîncoveanu a lăsat să se execute și alte lucrări la mănăstire, ca de exemplu aripa de sud a chiliilor și bolnița (aceasta în 1700). Dar în afară de acestea, socotim că trebuie să-i atribuim tot lui Brîncoveanu.

Fig. 1. Mănăstirea Brîncoveni. Plan de situație.

veanu și refacerea, poate integrală, a vechiului turn-clopotniță de peste poartă, pomenit de Bakșič, precum și refacerea radicală a locuinței de deasupra beciurilor, legind-o, pe de o parte cu curtea adiacentă, iar pe de alta cu clopotnița. Semnificativ e și decorul de arcade oarbe al clopotniței, care ține seama de prezența încăperii a (dar nu și de coama acoperișului acesteia). Încăperile de la parter (a și b, fig. 3) ca și întreaga locuință de la etaj (încăperile a, b, d, e, f, g, h, i, j, fig. 4) sînt deci probabil opera acestei perioade (cca 1674–1704). Dintre acele încăperi a, b, e, f, h, i, j, erau camere, iar d și g coridoare de deservire. În încăperile b, c, și j s-au găsit și pavaje de cărămidă in situ. Parterul încăperii a era acoperit cu tavan, lăcașurile grinzilor fiind prevăzute de la început în zidul de sud. În schimb, parterul încăperii b a primit o boltă cilindrică. Dintre încăperile de la etaj, camerele h și j erau acoperite cu calote pe arhivele și trompe, formînd baze octogonale, camera i avea o boltă cilindrică, iar celelalte încăperi fuseseră poate numai tăvănite. În fața aceasta nu exista încă anexa k din colțul de nord-vest, iar clădirea forma aici o retragere în unghi aproximativ drept între d și h. Cu ocazia înglobării vechii curții în clădirea nouă s-a nivelat și partea superioară a acesteia, primind ciubucul semicilindric drept coronament (vezi fig. 18). Modificarea aceasta a dispoziției a avut însă drept urmare excluderea încăperii e de la orice lumină directă, și de aceea e probabil că acum s-a suprimat peretele dintre d și e, după cum o dovedește și dispoziția ușii dintre e și b, încălecind traseul aceluși perete. Astfel platforma din d ar fi putut servi ca sprijin pentru închiderea capătului de vest al coridorului d, în prelungirea peretelui dintre e și g.

Desafectarea curții vechi ca zid de apărare a dus, pe de o parte, la înlăturarea vechilor galerii de apărare și la amenajarea încăperilor – dintre care b primește acum în parter o boltă cilindrică pe dublou, încastrată într-un pat spart în curtea veche –, iar pe de alta, la organizarea unei curți de serviciu în fața intrării în mănăstire, adică pe latura de nord. Urmele acestei curți, cu clădirile respective,

se pot încă identifica în parte prin relieful terenului actual. Unele clădiri se adosează vechii curții și cercetările au și dat la iveală fundațiile unor încăperi (n și o în planul etajului, fig. 4). Spre a s-a și deschis ulterior o ușă din interior, din fostul coridor d, acum probabil parte integrantă a camerei e.

Perioadei de după Brîncoveanu i se atribuie instalarea încăperii K și care împreună cu coridorul alăturat, anulează colțul inițial dintre încăperile d și h. Zidăria e aci subțire, fundația puțin adîncă și destinația primordială pare indiscutabilă, încît trebuie respinsă ipoteza că acest adaos ar fi fost un turn de veghe zidit de austrieci. De altfel, judecînd la fața locului, apare limpede că un asemenea „turn de veghe”, sub platoul învecinat, aproape la nivelul solului, n-ar fi avut nici un rost.

O altă problemă o constituie terasa de pe latura de vest a curții interioare, legată de casele egumenești pe latura de sud a acestora. Terasa n-a existat de la început. Terenul era însă ușor înclinat și în parte pavat cu trepte de cărămidă. În locul curții actuale de vest fusese alta, prăbușită probabil din cauza presiunii solului aluvionar dinspre coastă. Fisura de înădărire a noii curții cu prelungirea ei dinspre casele egumenești se vede perfect (vezi fig. 14). Noua curtină a fost precedată spre curte de o bază solidă, din cărămidă, formînd o platformă de 80 cm lărgime, adîncă de 55 cm, la 65 cm sub solul actual, întinzîndu-se sub întreaga latură, purtînd și contraforturile care sprijină dinspre interior zidul. Calitatea acestei curții și forma contraforturilor, identică cu cea întîlnită la reconstrucția aripii de sud a mănăstirii (brîncovenească, dar refăcută în secolul al XIX-lea), par a justifica datarea și întreaga organizare a terasei în secolul al XIX-lea. Inițial solul terasei fusese ceva mai jos și accesul se făcea la capătul de nord, tocmai lingă casele egumenești. Urmele scărilor și ale spațiului rezervat în parapetul actual ca intrare au și fost descoperite. Scările erau parte din cărămidă, parte din piatră (fragmente de piatră de moară), așezate pe sol.

Fig. 2. Mănăstirea Brîncoveni văzută dinspre nord-vest. Situația din 1957.

Cu ocazia reconstrucției și a restaurării socotim că ar trebui păstrate cele trei metereze vechi ale curtinei inițiale, ca detalii arhitectonice documentare. Elementele elevației beciului – al cărui nivel e cu cca 60 cm mai jos în partea de sud, actualmente cea mai înaltă (secțiunea s-a făcut între primul pilastru de sud și stilpul corespunzător) – se păstrează în forma lor inițială și vor putea fi refăcute întocmai, dar elevația etajului va trebui să fie completată cu elemente împrumutate arhitecturii brîncovenești. Din original nu se păstrează decât dimensiunile citorva ferestre de la etaj, în încăperea a, precum și briul de sub cornișă în formă de tor. Încăperea k oferă o siluetă arhitectonică sugestivă și ar putea fi păstrată, dar trebuie marcată ca un adaos al secolului al XVIII-lea. Terasa trebuie păstrată, fiindcă garantează stabilitatea curtinei de vest.

Scara care duce la etajul caselor egumenești, socotim că va trebui refăcută așa după cum apare în descoperirea din 1847, adică de lemn, pusă pe pavajul indicat în planul parterului, dînd acces la cerdac. Desigur, cerdacul va fi consolidat și actualele picioare de zid, operele unei consolidări grosolane anterioare, cu o zidărie care a șemizat clădirea inițială, vor trebui înlăturate.

Constatările și recomandările de mai sus rămîn însă supuse informațiilor suplimentare pe care le va da inevitabil la iveală opera de degajare completă a ruinei în vederea reconstruirii. Cercetarea noastră nu și-a putut permite o asemenea dezvelire totală, întii fiindcă nu am dispus de fonduri pentru a suporta o asemenea dislocare de pămînt și moloz, iar apoi pentru că am socotit inadmisibil de a dezveli bolțile la zidurile ruinei și de a le lăsa pradă intemperiilor pînă la începerea restaurărilor. Propunem deci colaborarea unui arheolog în perioada cînd se va realiza dezvelirea totală.

Semnalam, în încheiere, cele cîteva piese profilate, între altele un fragment din lespede de doamnei Stanca, lespede încastrată acum în pavajul din nava bisericii, la nivel uniform, în timp ce fragmentul descoperit arată că lespede fusese inițial ridicată deasupra pavajului, avînd marginea verticală ornamentată, și apoi un frumos fragment de cadru de fereastră cu grilaj de piatră în forme florale, două baze de cruci din piatră cu caracteristice împletituri, descoperite toate în secțiuni și depozitate în nava bolniței, pe latura de nord. Tot acolo se află și majoritatea fragmentelor ceramice. Numai cîteva piese de ceramică mai interesante au fost aduse la Muzeul din Cluj pentru a fi restaurate și studiate.

RESTAURAREA CASELOR EGUMENEȘTI ȘI A TURNULUI DE POARTĂ DE LA MĂNĂSTIREA BRÎNCOVENI

DISCUTAREA UNUI PROIECT RĂMAS ÎN FAZA DE STUDIU, ÎN VEDEREA VIITOAREI RESTAURĂRI

EUGENIA GRECEANU

În cadrul mănăstirii din satul Brîncoveni (județul Olt) se păstrează în stadiu de ruină un complex arhitectonic alcătuit dintr-un turn de poartă, un zid de apărare și o locuință pentru egumeni, zidite de Matei Basarab și refăcute parțial de Constantin Brîncoveanu. În 1957, restaurarea ruinelor a constituit obiectul unui proiect¹ care nu a ajuns să se concretizeze în faze de execuție. Prezentarea acestui studiu apare utilă, atît sub aspectul rezultatelor cercetării privind tipologia și etapele de construcție, cît și pentru analiza – în lumina experimentelor realizate ulterior – a concepției de restaurare care se desprinde din propunerile proiectului. Discutarea critică și reactualizarea propunerilor vor pregăti terenul pentru viitoarea restaurare, care este de dorit să înceapă cît mai curînd.

* * *

„Mai jos de sat se vede o pădure mare, unde era o mănăstire vechie și ruinată, pe care acum voievodul a pus să o rezidească și să o întărească ca pe un castel, cu ziduri de jur împrejur, cu turn mare deasupra porții”². Astfel descria în 1640 episcopul Bakšić lăcașul mănăstirii refăcut de Matei Basarab în satul său de baștină, Brîncoveni. În biserica mănăstirii au fost îngropate rudele cele mai apropiate ale lui Constantin Brîncoveanu (bunicul său, Preda vornicul; părinții, Papa și Stanca Cantacuzino; fratele său, Barbu), fapt datorită căruia domnitorul a refăcut și a înzestrat străvechiul lăcaș, „făcînd-o și înfrumusețînd-o deplin mănăstire, spre pomana a tot bătrîn neamului și spre buna pomenire a bunelor sale fapte”³.

Moartea lui Constantin Brîncoveanu a reprezentat începutul unor vitregii care s-au abătut aproape fără întrerupere asupra acestei ctitorii domnești. Încartiruirea trupelor austriece între 1721–1727; pierderea moșiilor, în urma a numeroase procese; cutremurul din 1837, cînd s-au dărîmat turlele bisericii mari și clopotnița, avariindu-se grav casele egumenești, bolnița și chiliile; în sfîrșit, atribuirea unor folosințe improprii, după desființarea vieții mănăstirești în 1873; toți acești factori au contribuit la părăgînirea și transformarea complexului de arhitectură monastică. Diversele reparații și amenajări făcute după cutremurul din 1837, sau după 1885, cînd în mănăstire s-a instalat un azil de bătrîni și infirmi, au avut cu precădere un caracter strict utilitar, unele dintre ele reprezentînd adevărate denaturări. Etajul caselor egumenești a fost aproape în întregime dărîmat în 1847.

Atît restaurarea parțială, efectuată de către Comisia monumentelor istorice, cît și reparațiile și restaurările executate în intervalul 1957–1959, au avut ca obiect cele două biserici și chiliile mănăstirii. Restaurarea turnului de poartă și a caselor egumenești nu a mai avut loc, deși ele constituie – împreună cu bolnița – elementele cele mai valoroase ale ansamblului. Studiul de restaurare întocmit în 1957 a consemnat prin releveu stadiul din acel an al ruinelor, față de care degradările s-au accentuat între timp, cea mai gravă dintre ele fiind înlăturarea scheletului de lemn al clopotniței, cu urmarea expunerii directe a bolților turnului la acțiunea ploii și a zăpezii.

Situația din 1957

Partea cea mai veche a caselor egumenești o reprezintă construcția situată în colțul de nord-vest al incintei (fig. 1) și care a fost realizată pe un plan aproximativ patrat, cu două nivele: pivniță înaltă și etaj. Pivnița este compusă din trei travee boltite semicilindric, despărțite prin arcade ce se reazemă pe pile dreptunghiulare, cele dinspre vest avînd secțiune compusă. În dreptul pilelor, bolțile sînt întărite prin dublouri. Intrarea se face printr-un girlici boltit în leagăn și prevăzut spre est cu o arcadă, a cărei arhivoltă este subliniată printr-un profil în forma dinților de ferăstrău.

¹ Proiect ICSOR nr. 1231/1957, faza Sarcină de proiectare, șef de atelier arh. Radu Udriou, șef de proiect arh. Eugenia Greceanu.

² „Un poco più abbasso della villa vi è un gran bosco, dove fu un monasterio antico rovinato, et adesso questo principe l'ha fatto fabbricare et fortificare come un castello, tutto con le muraglie intorno, et con una torre grossa sopra la porta...” cf. Fr. Petri Bogdani Bakšić, *episcopi Gallipoliensis et coadiutoris Sophiensis de statu ecclesiae suae relatio accuratissima cum notis cuiusdam in margine adpositi. La visita della Bulgaria al 1640. Visita della Valachia*, în „Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium”, vol. XVIII, Zagrebiae, 1887 („Acta bulgariae ecclesiastica ab 1565 usque ad a. 1799”), p. 98.

³ Textul pisaniei cf. N. Iorga, *Studii și documente*, XV, p. 72–73.